

Summary

There are systematized and structured aspects of formal-grammatical and semantic-syntactical organization of the compound sentences with conjunction *i* which have already been described, offered own vision of some formal and semantic features of linguistic units in the article. Author analyzed the semantic-syntactical organization of researched sentences. Was revealed that conjunction *i* (*ü*) is asemantic and combines the predicative semantics that can be complicated by other shades of meanings. The author distinguishes types of the compound sentences with the conjunction *i* (*ü*) by formal parameters.

Keywords: compound sentence, formal-grammatical organization of the sentence, semantic-syntactical relations, predicate part, asemantic conjunction.

УДК 811.161.2'373(045)

Семашко Т. Ф.,
кандидат філологічних наук,
Київський національний університет
імені Тараса Шевченка

ОБРАЗНИЙ ПОТЕНЦІАЛ НАЗВ ОРГАНІВ ПЕРЦЕПЦІЇ У СТРУКТУРІ УСТАЛЕНИХ СТЕРЕОТИПНИХ НОМІНАЦІЙ

Проблема дослідження схематизовано-типизованого знання, яке визначається як стереотипне, залишається актуальною у результаті фокусування сучасної лінгвістики на антропочиннику та зміщенні ракурсу сучасних мовознавчих студій на когнітивну, культурологічну площину. В означеному напрямку важливим є з'ясування явища стереотипізації як вмістилища мовного досвіду носія етнічної свідомості і місця в ньому сенсорних процесів, що забезпечують пізнавальний контакт людини з об'єктивним світом і служать підґрунтям для подальшої ментальної обробки й мовного позначення [9, 42].

Термін "стереотип" отримав загальне визнання завдяки дослідженню В. Ліппмана, у праці якого "Суспільна думка" ("Public Opinion", 1922 р.) було означено поняття стереотипу, під яким дослідник розумів створену культурою особливу форму сприйняття навколишнього світу, візуальний образ, що безпосередньо впливає на почуття людини ще до того, як вони нею усвідомлюються ..., бо "існує певний зв'язок між подіями, які відбуваються ззовні, і свідомістю, через яку вони (ці події) пропускають" [3, 102]. В. Ліппману вдалося виявити реальний феномен, визначивши його як упорядковану, схематичну, детерміновану культурою "картинку світу" в людській свідомості, спрощений і неточний образ соціальної дійсності, створений людиною не в результаті особистого досвіду, а швидше через суспільний переказ, що важко піддається змінам та покликаний заощаджувати зусилля при сприйнятті складних соціальних об'єктів і захищати соціально-психологічні та ідеологічні цінності, позиції і права певної соціальної спільноти.

Проблема стереотипу виникає при співжитті різних етносів чи націй, коли на основі спостережень за звичками, традиціями, побутовими умовами життя відбувається розмежування на "своїх" і "чужих". Результати цих спостережень та їх оцінка передаються за допомогою мови, бо мова – це матеріальна основа, на

яку спирається мислення в процесі свого вияву, й одночасно матеріал, в якому воно втілюється. Відома думка В. Телії, за якої “стереотипи, або еталони, є тією зв’язною ланкою, яка поєднує сприйняття, мислення і мову. Вони становлять свого роду константи мовної картини світу, оскільки через ці імена в концептуальну картину світу вплітається те побутове уявлення про світ, яке зафіксоване цією мовою” [6]. Це дає можливість схематично представити формування стереотипу таким чином: сприйняття → мислення → оцінка → мова.

У процесі вивчення мови людина пізнає світ крізь призму бачення саме своєї мовної спільноти, досвід якої фіксується і передається наступним поколінням через характерні тільки цій мові граматичні, лексичні, фразеологічні засоби, що разом із іншими нормативними чинниками зумовлюють дух цієї мови й її національну самобутність. Фразеологічні одиниці (ФО) є потужним фактором передачі соціального досвіду, історичної пам’яті народу, етнокультурних традицій і національної самобутності. Як мовні знаки національної культури ФО переважно покривають ті ділянки дійсності, що безпосередньо пов’язані з психічними процесами, діяльністю людини, її індивідуально-психологічними особливостями. Історико-культурний компонент українських фразеологізмів, – як зазначає О. Назаренко, – полягає у значенні слів як узагальнених зауважень, заснованих на людських оцінках і концепціях [7]. Мовна інформація, що відображена у ФО, свідчить про особливості світосприйняття народу, про систему його цінностей. При тому культурні цінності відіграють координуючу, регулятивну роль. Дякуючи їм, індивід не тільки пізнає світ, але й дає йому оцінку з позиції їх значимості для задоволення своїх потреб [5, 47–53].

Більш того, лексеми-компоненти ФО передають національні особливості завдяки усталеним народним асоціаціям, бо фраземи з’являються у мові як знаки вторинної номінації дій і станів, що вже мають свої первинні назви. Особливістю фразеологізмів як номінативних одиниць є те, що вони, по-перше, називають уже названі предмети чи поняття; по-друге, фразеологізми у переважній більшості виражають оцінку, якій належить творча роль, бо вона значною мірою формує складну назву, що ґрунтується на повному або частковому семантичному переосмисленні компонентів фразеологічної одиниці в цілому. Внутрішня форма фразеологізму при тому виражає засіб бачення світу, або, точніше, є засобом відображення навколишньої дійсності [7]. Отже, соціокультурне маркування, стандартизованість, емоційність і висока стійкість ФО обумовлює їх спроможність виступати у ролі етнічних стереотипів.

Попри значні напрацювання українських мовознавців, які вивчали усталені стереотипні номінації (Н. Годзь, Н. Данилюк, Ю. Кохан, О. Левченко, О. Селіванова, Н. Сологуб) з проекцією на суб’єкта пізнання, що має індивідуальний та соціальний досвід, систему знань про світ, відображену в його свідомості, цілісно українська фразеологічна картина світу ще не була предметом спеціального дослідження в аспекті мовної стереотипізації, зокрема, стереотипізації сенсорного сприйняття. Зважаючи на потребу сучасних лінгвістичних розвідок у з’ясуванні мовної проекції різноманітних пізнавальних процесів свідомості, виявленні універсальності та

специфічності когнітивної моделі сприйняття, яка репрезентована в семантиці фразеологічних одиниць, дослідження українських фразем відповідно до поставлених завдань є своєчасним та актуальним.

У пропонованій статті з огляду на сучасне когнітивне спрямування лінгвістичної науки ми ставимо за мету розглянути фразеологічні одиниці із компонентами, які позначають органи сенсорного сприйняття, що дозволить з'ясувати принципи мовної репрезентації різних фрагментів дійсності, відображених в семантиці фразем як знаків вторинної номінації.

Сенсорні процеси стали прерогативою вивчення когнітивної науки, зокрема, когнітивної психології, основоположник якої У. Найссер зауважував, що до 60-х років минулого століття “сприйняття – найбільш фундаментальний когнітивний акт” – вивчалоя здебільшого невеличкою групою дослідників, послідовників “гештальтистської традиції, а також деякими психологами, які цікавилися проблемами вимірювання й фізіології сенсорних процесів. Останніми роками ситуація докорінно змінилася” [8, 587]. Із виникненням когнітивної лінгвістики, на розвиток якої вплинула когнітивна психологія, а далі і когнітивної семантики, проблема перцептивних процесів отримала своє вирішення в межах когнітивного спрямування, що має міждисциплінарний характер. Бо, як зауважують когнітологи, без звернення до сприйняття, і не тільки до процесів “вищого порядку” – мислення та мовлення, а й до процесів перцептуального досвіду, що відбуваються постійно під час зіткнення зі світом, не може бути вирішена жодна проблема концептуальної науки [2, 20].

Перцептивні процеси заслуговують особливої уваги, оскільки вони відіграють важливу роль у процесі номінації, а їх мовні позначення формують особливий культурний код із широким асоціативно-образним потенціалом, що реалізується в мотиваційних базах номінативних одиниць. Вони також наділені певним самостійним значенням: зорові, слухові, тактильні та інші образи – специфічна форма знань про навколишній світ. В. Красних зауважує, що коди культури – “сітки”, які культура “накидає” на навколишній світ, членує, категоризує, структурує й оцінює його”, – є універсальними, однак їхні вияви, вагомість у певній культурі, метафорична репрезентація завжди національно детерміновані [1, 232].

Дослідники акцентують наієрархічній організації системи сприйняття і виділяють п'ять підсистем із урахуванням їх значимості для людини: зір, слух, нюх, смак, дотик, які локалізуються в органах сприйняття (очі, вуха, ніс, язик, шкіра). Органи сприйняття – це зовнішній вихід мозку, його невід'ємна частина, джерело перцептивного знання і досвіду, умова розпізнавання, усвідомлення, розуміння та інтерпретації подій, що відбуваються у світі.

Аналіз мовного матеріалу свідчить, що ФО з компонентами, на позначення органів сприйняття, метафорично репрезентують різноманітні фрагменти світу (фізичного, психічного, інтелектуального, соціального) на основі уявлень про ці органи. Так, наприклад, фразеологізм *не бачити далі свого (власного) носа* – “бути недалекоглядним, обмеженим, мати вузький кругозір, піклуватися лише про себе” [СФУМ, 25] наділений яскравою образністю, що сходить від уявлення про

крайню обмеженість фізичного поля зору людини, яка бачить тільки те, що розташоване на відстані її носа. І далі: *дивитися далі свого носа* – “мислити масштабно, з перспективою на майбутнє; не бути обмеженим у своїх поглядах, діях тощо” [СФУМ, 197]. Уявлення про обмеженість / необмеженість поля зору стає основою мотивації значення ФО, що позначає інтелектуальні і духовні можливості людини. Метафоричне значення фраземи, що відображає відчуття людини від неприємного запаху, формується на основі уявлення про удар, точніше фізичного впливу на ніс. Наприклад, *бити в ніс* – “гостро відчувати запах” [СФУМ, 28]. Зовнішні характеристики форми, зокрема, розміру, лежать в основі іншої образної структури з компонентом *ніс*, яка номінує кількість: *на комариний ніс* – “дуже мало” [СФУМ, 437]. Отже, можемо говорити, що моделювання фрагментів психічної, інтелектуальної та соціальної сфер відбувається за принципом фізичної сфери. Метафоричні значення ФО при тому виникають у результаті співвіднесення різноманітних характеристик одоративних органів із фрагментами дійсності, які пізнаються.

ФО з компонентами очі, вуха, ніс, язик, шкіра, які позначають органи сприйняття, можуть відображати чи не відобразити ситуацію сприйняття. Це дає нам можливість розкласифікувати такі одиниці за принципом ядра і периферії. Ядро утворюють фразеологізми, що позначають ситуацію сприйняття і буквально, і метафорично. Серед таких зворотів із компонентом “очі”, наприклад, такі: *дивитися (глянути) іншими очима* – “інакше сприймати, оцінювати кого-, що-небудь; по-іншому ставитись до когось, чогось” [СФУМ, 197]; *лізти в очі* – “настирливо поставати в уяві, ввижатися” [СФУМ, 344]; *глянути недобрим оком* – “за народними уявленнями, поглядом пошкодити, спричинити нещастя, принести кому-небудь горе, невдачу; зурочити” [СФУМ, 149]; *гострий на око* – “спостережливий, уважний, пильний” [СФУМ, 163]; *тільки дай на очі* – “покажи” [СФУМ, 187]; *в сто очей дивитися* – “уважно стежити за ким-небудь, контролювати дії, вчинки; старанно пильнувати” [СФУМ, 196] та ін.

До периферії відносимо такі ФО, компонент *очі* у яких не позначає ситуацію сприйняття ні буквально, ні метафорично. Такі фраземи використовуються для побудови когнітивної моделі сприйняття на тій підставі, що включають назву органу перцепції. Наприклад, *світле око* – “хтось порядний, чесний, безкомпромісний, справедливий” [СФУМ, 465]; *як з ока випав* – “схожий зовсім, повністю, надзвичайно” [СФУМ, 78]; *глянути страхові у вічі* – “не боятися, не лякатися чогось” [СФУМ, 149]; *вирости в очах* – “стати кращим, бути авторитетнішим для когось” [СФУМ, 83]; *залити очі горілкою* – “дуже напиватися; споювати кого-небудь щоб затуманити свідомість” [СФУМ, 246]; *замазувати очі* – “відвертати, відволікати увагу від чогось, переводити розмову на іншу тему; обманювати когось” [СФУМ, 247] та ін.

У межах фразеологізмів із компонентом *вуха* також можемо виділити ядерні одиниці, які відображають ситуацію слухового сприйняття. Наприклад, *ведмідь (слон) на вухо наступив* – “хто-небудь зовсім не має музичного слуху” [СФУМ, 56]; *і вухом не вести (не повести)* – “не виконувати наказу прохання, волі кого-небудь;

зовсім не слухати” [СФУМ, 60]; *не вірити (не повірити власним вухам)* – “бути надзвичайно здивованим, почувши що-небудь” [СФУМ, 111]; *власти у вуха* – “хто-небудь почув про щось, стати відомим кому-небудь” [СФУМ, 126]; *в одне вухо впускати, а в друге випускати* – “неуважно слухати, не реагувати або легковажно ставитися до сказаного” [СФУМ, 129]; *як мов (немов) у вусі* – “дуже тихо, спокійно” [СФУМ, 139]; *краєм вуха* – “почути трохи, не повністю” [СФУМ, 309] та ін.

Ряд периферійних ФО, у яких компонент *вухо* не відображає ситуації слухового сприйняття, досить поширений. Наприклад, *хоч у вухо бгай* – “дуже, у великій мірі, лагідний, покірний, податливий” [СФУМ, 25]; *витягувати (тягти, тягнути) за вуха* – “всіляко допомагати кому-небудь, сприяти чомусь” [СФУМ, 91]; *за вуха не відтягнеш* – “хто-небудь дуже любить щось, захоплюється чимсь” [СФУМ, 107]; *голова з вухами* – “некмітливий, нерозторопний” [СФУМ, 156]; *затикати (заткнути) вуха* – “не реагувати, не звертати уваги на кого-небудь, що-небудь” [СФУМ, 252] та ін.

ФО з компонентами *око* та *вухо* метафорично позначають ситуацію зорового та слухового сприйняття представлену з позиції суб'єкта сприйняття (того, хто бачить (чує)), напр., *вуха в'януть* – “неприємно, гидко чути, слухати що-небудь” [СФУМ, 140], чи з позиції суб'єкта дії (ФО метафорично позначає ситуацію сприйняття на тій підставі, що в тлумаченні одиниці наявний натяк на існування того, хто слухає, на кого і спрямована мовленнєва діяльність того, хто говорить), напр., *внести (вносити) у вуха* – “інформувати кого-небудь про щось невідоме, доносити” [СФУМ, 119]. Позиція суб'єкта сприйняття і суб'єкта мовленнєвих дій визначається пропозитивною структурою метафоричного значення фразеологізму. Крім того, фразеологічні одиниці з назвами органів зору і слуху моделюють уявлення про фізичний чи нефізичний вплив однієї людини на іншу, напр., *впіймати вовка за вуха* – “виявити сміливість, кмітливість, спритність; уміти використати що-небудь із користю для себе” [СФУМ, 128]. Такі уявлення не пов'язані із зоровим чи слуховим сприйняттям.

Кількість ФО, що визначається відповідно до означеного кваліфікаційного принципу, безпосередньо залежить від назви органусприйняття, що входить до складу фразеологізму. Так, фраземи з компонентами “око”, “вухо” буквально позначають ситуацію зорового і слухового сприйняття і є, за нашими спостереженнями, домінуючими за кількісним критерієм. Тоді як з іншими назвами органів сприйняття зафіксовано значно менше ФО, зокрема, з органом перцепції “ніс”, які до того ж не позначають одоративних відчуттів. Пор., *ніс під себе* – “засоромитись” [СФУМ, 437]; *ніс у ніс* – “впритул, дуже близько один до одного” [СФУМ, 437]; *в ніс; під ніс* – “говорити, бурмотіти тихо, нерозбірливо, невиразно, гугняво” [СФУМ, 437]; *синій ніс* – “п'яниця” [СФУМ, 437]; *обтирати носа* – “ростити, виховувати когось” [СФУМ, 457]; *вдарити по носі* – “присадити кого-небудь, даючи йому зрозуміти, чого він на справді вартий” [СФУМ, 55]; *висіти на носі* – “бути дуже близьким щодо часу здійснення” [СФУМ, 84]; *вернути (відвертати) ніс* – “триматися на відстані, відвертатися від когось, чогось із певних причин” [СФУМ, 56]; *вішати (опускати) ніс (носа)* – “журитися,

засмучуватися чи бути у відчаї, втрачаючи надію” [СФУМ, 114]; *водити (поводити) за ніс* – “обдурювати кого-небудь певний час, не виконуючи обіцяного або приховуючи щось” [СФУМ, 122]; *встромити носа* – “безцеремонно втручатися в що-небудь, переважно в те, що не стосується когось” [СФУМ, 134]; *втерти (втирати) носа* – “засвідчити або довести свою перевагу над ким-небудь” [СФУМ, 135]; *носом рибу вудити* – “дріматися, спати сидячи” [СФУМ, 138]; *глядіти свого носа* – “турбуватися, піклуватися лише про себе, не втручатися в справи інших” [СФУМ, 149]; *до носа коцюбою не дістати* – “хто-небудь надмірно чваниться, пишається” [СФУМ, 208]; *аж носом баньки дме* – “дуже, надто” [СФУМ, 208]; *крутити (покрутити) носом* – “виражати незадоволення, відмовлятися від чогось, вередувати” [СФУМ, 318] та ін. Із зафіксованих фразем лише дві ФО відображають оцінку одоративних відчуттів людини: *вдарити (вдаряти) в ніс* – “раптово відчути (про запах)” [СФУМ, 55]; *бити в ніс* – “гостро відчувати запах” [СФУМ, 28]. Аналізований матеріал дає можливість констатувати, що на основі уявлень про орган нюху, відбувається мовне моделювання таких характеристик, як фізичний стан, відстань, час, розмір, вік, якість.

Незначну кількісну групу складають ФО, до складу яких входить компонент “язик”. Більш того, нами не зафіксовано жодного випадку, де б такі фраземи буквально чи метафорично позначали ситуацію густативного сприйняття. Тільки через те, що компонентом таких сталих сполучень є назваоргану сприйняття, вони використовуються для побудови когнітивної моделі сприйняття, утворюючи її периферію. Наприклад, *брати (взяти) язика на гапличок* – “замовкати” [СФУМ, 43]; *висіти на язиці* – “хто-небудь дуже хоче сказати або спитати щось, але з певних причин утримується” [СФУМ, 84]; *висолопивши (виваливши) язик* – “бігати, тікати дуже швидко” [СФУМ, 86]; *гострити язик* – “дотепно, дошкульно висловлюватися; говорити взагалі” [СФУМ, 164]; *давати волю язикові* – “не стримуватися, не контролювати себе у висловлюваннях; дозволяти собі говорити зайве” [СФУМ, 177]; *держати (тримати) язик далеко від розуму* – “говорити що-небудь безглузде, непродумане” [СФУМ, 193]. І хоча номінація “язик” є органом густативного сприйняття, наведені приклади свідчать, що компонент “язик” передає інші характеристики, зокрема, процеси пов’язані з мовлення, а не явище перцептивного сприйняття.

Процеси дотикового сприйняття найперше відбуваються через шкіру. Проте аналіз матеріалу показав, що компонентом “шкіра” хоча і є органом тактильного сприйняття, не передає ситуацію дотикового сприйняття. Нами не зафіксовано жодного такого прикладу. Пор., *шагренева шкіра* – “те, що має здатність поступово і невпинно скорочуватись, зменшуватись” [СФУМ, 776]; *аж шкура говорить* – “хто-небудь надзвичайно жвавий, енергійний або балакучий” [СФУМ, 777]; *аж шкура тріщить* – “з великим завзяттям, напруженням; самовіддано” [СФУМ, 777]; *продажна шкура* – “зрадник” [СФУМ, 777]; *ні шкури ні шерсті* – “зовсімнічого” [СФУМ, 777]; *на своїй власній шкурі* – “випробувати, відчути особисто, на практиці” [СФУМ, 777]; *в одну шкуру* – “настирливо, невідступно, дуже вимогливо” [СФУМ, 778] та ін.

Отже, типологія мовних одиниць з назвами органів перцепції заґрунтована на різних основах, що полегшує вивчення ФО із семантикою сприйняття. З'ясування основних напрямків метафоричних переносів дозволяє представити сукупність уявлень, що відображені у фраземах, у вигляді певної пропозиційної моделі, що є цінним матеріалом для вивчення соціокультурного осмислення світу людиною. Нами спостережено, що ФО з назвами органів перцепції формують основу не тільки для осмислення сенсорного сприйняття, але й для інших видів сприйняття, що здійснюються в різноманітних сферах життєдіяльності людини. Механізми такої переінтерпретації в мові є метафоричними і метонімічними та мають природу синестезії – внутрішньокодового знакового перенесення одного типу відчуття на інший або симіляції – перенесення сенсорних відчуттів на інші мисленнєві сфери та позначення інших культурних кодів, зокрема, просторового, часового, оцінного тощо. Такі одиниці передають стереотипне в досвіді українського етносу, пов'язане з його культурними традиціями, загальнозрозуміле для усіх носіїв мови. Дослідження закономірностей такого перекодування – тема для подальших досліджень автора.

Література

1. Красных В. В. Этнопсихолінгвістика и лингвокультуро́логия / В. В. Красных. – М. : ИДТГК "Гнозис", 2002. – 284 с.
2. Кубрякова Е. С. Краткий словарь когнитивных терминов / [Кубрякова Е. С., Демьянков В. З., Панкрац Ю. Г., Лузина Л. Г.]. – М. : Наука, 1996. – 245 с.
3. Липпман У. Общественное мнение / У. Липпман ; [пер. с англ. Г. В. Барчуновой]. – М. : Инст. фонда "Общественное мнение", 2004. – 384 с.
4. Майборода О. А. Українська фразеологія як джерело народознавства [Електронний ресурс] / О. А. Майборода. – Режим доступу : <http://ukrlibrary.org/1004.htm>.
5. Маслова В. А. Лингвокультуро́логия : [учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений] / В. А. Маслова. – М. : Academia, 2001. – 208 с.
6. Михайлов Б. Национальные стереотипы. Сила и слабость [Электронный ресурс] / Б. Михайлов. – Режим доступа : <http://www.ruthenia.ru/folklore/hrisoforova5.htm>.
7. Назаренко О. В. Українська фразеологія як вираження національного менталітету [Електронний ресурс] / О. В. Назаренко. – Режим доступу : www.tspu.edu.ua.
8. Найссер У. Что такое когнитивная психология? / У. Найссер // История психологии. XX век. – М. : Академический проект, 2003. – С. 587–599.
9. Селиванова Е. А. Когнитивная онома́сиология / Е. А. Селиванова. – К. : Фитосо́циоцентр, 2000. – 248 с.

Умовні скорочення

СФУМ – Словник фразеологізмів української мови / [уклад. В. М. Білоноженко та ін.]. – К. : Наукова думка, 2003. – 1097 с.

Анотація

Фокусування сучасної лінгвістики на антропочиннику та зміщенні ракурсу мовознавчих студій на когнітивну, культурологічну площину, робить актуальним дослідження українських фразем в аспекті мовної стереотипізації, зокрема, стереотипізації сенсорного сприйняття. З'ясування універсальності та специфічності когнітивної моделі сприйняття, яка репрезентована в семантиці фразеологічних одиниць, забезпечує пізнавальний контакт людини з об'єктивним світом і служить підґрунтям для подальшої ментальної обробки й мовного позначення.

Ключові слова: сенсорні процеси, органи перцепції, стереотипізація, образний потенціал, семантика, фразеологічні одиниці.

Аннотация

Внимание современной лингвистики к антропоцентрическому ракурсу со смещением лингвистических исследований в когнитивную, культурологическую плоскости делает актуальным исследование украинских фразеологические единицы в аспекте языковой стереотипизации, в частности, стереотипизации сенсорного восприятия. Уяснение универсальности и специфичности когнитивной модели восприятия, которая репрезентирована в семантике фразем, обеспечивает познавательный контакт индивида с объективным миром и служит почвой для дальнейшей ментальной обработки и языкового выражения.

Ключевые слова: сенсорные процессы, органы перцепции, стереотипизация, образный потенциал, семантика, фразеологические единицы.

Summary

As a result of focusing of modern linguistics on anthropofactor and aspect shifting of modern linguistic project groups to cognitive, culturological angles, it is important to clarify the phenomenon of stereotypization as a repository for linguistic experience of an ethnic awareness medium and a place in it of sensory processes, providing cognitive contact of a person with the objective world, and serving as a foundation for further mental processing and linguistic designation.

Keywords: sensory processes, organs of perception, stereotyping, like potential, semantics, language units.